

Т. І. Нікіфорова*

РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО ОБСТАВИНИ, ЯКІ ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Обставинам, які пом'якшують покарання, в науці кримінального права присвячено чимало досліджень. Найчастіше питання про них розглядаються в контексті робіт, об'єктом дослідження яких є кримінальна відповідальність або покарання чи призначення покарання, зокрема у працях М. М. Бабаєва, М. І. Бажанова, Г. С. Гаверова, О. С. Гореліка, В. І. Зубкової, Ю. О. Красікова, Г. А. Крігера, В. Т. Маляренко, Г. П. Новосьолова, М. О. Скрябіна, О. Д. Соловйова, М. М. Становського, В. І. Ткаченка, К. М. Флорі та інших, або при дослідженні проблем кримінальної відповідальності за різні види злочинів, наприклад, в працях М. К. Горі, А. Н. Ігнатова, Б. О. Курінова, М. Д. Лисова, Л. О. Прохорова та інших, або разом із обставинами, які обтяжують покарання, — у працях С. А. Велієва, І. І. Карпеца, Л. Л. Круглікова, Н. Ф. Кузнецової, Б. О. Курінова, О. О. Мяснікова. Безпосередньо обставинам, які пом'якшують покарання, присвячені праці А. Ю. Буланова, Л. О. Долинеко, А. Т. Іванової, П. П. Серкова, М. Г. Ушакової, Г. І. Чечеля. Значна увага обставинам, які пом'якшують покарання, приділяється, також у підручниках Загальної частини Кримінального права, а також в наукових та науково-практичних коментарях до Кримінального кодексу.

Досліджуючи обставини, які пом'якшують покарання, науковці в своїх роботах піднімають питання про їх правову природу, місце серед загальних засад призначення покарання, поняття, значення, класифікацію, зміст кожної із обставин, які пом'якшують покарання, передбаченої законом про кримінальну відповідальність, про можливість урахування судами при призначенні покарання як таких, що пом'якшують покарання, тих чи інших обставин, не закріплених у законі. Проте, незважаючи на такі широкі дослідження, у науці кримінального права не вироблено єдиної концепції щодо поняття та значення обставин, які пом'якшують покарання.

Метою цієї статті є дослідження розвитку кримінального законодавства щодо закріплення обставин, які пом'якшують покарання, а також аналіз наукових поглядів щодо поняття, правової природи та значення обставин, які пом'якшують покарання.

Розроблення певного питання у науці кримінального права залежить від розвитку кримінального законодавства. Слід відзначити, що у зв'язку з відмовою після 1917 р. від норм буржуазного права в радянському кримінальному законодавстві спочатку взагалі не проводилось поділу обставин кримінальної справи за характером та напрямком їх впливу, тобто на пом'якшуючі та обтяжуючі. Так, в "Руководящих началах по уголовному праву РСФСР 1919 года" та в КК РРФСР 1922 р. відповідні обставини не закріплювались, але законодавець зобов'язував суд при призначенні покарання поруч із небезпекою злочинця та вчиненого ним діяння, враховувати певні конкретні обставини справи, наприклад: вчинено злочин професійним злочинцем чи особою вперше; вчинено злочин групою, шайкою, бандою чи однією особою¹. В кримінальному

© Нікіфорова Т. І., 2007

* доцент кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук

¹ Уголовное право. Часть общая / Под ред. А. А. Герцензона. — М.: Изд. РИО ВЮА, 1948. — С. 454.

законодавстві Російської імперії відповідні обставини було передбачено, але єдиної назви не було, а в юридичній літературі питання про її узгодження не піднімалося. Так, “Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года” передбачали два види пом’якшуючих обставин: “обставини, що зменшують вину” та “обставини, що зменшують покарання”. “Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года” включало три види пом’якшуючих обставин: “обставини, що зменшують вину та суворість покарання”, “обставини, що пом’якшують вину та покарання” та “обставини, що особливо пом’якшують ступінь винуватості”. Відповідно наводилися переліки цих обставин².

У 1924 році було прийнято “Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик”, на основі яких у 1926 році було прийнято КК РРФСР, а у 1927 році — КК УРСР. В ст. 31 “Основных начал” було передбачено, що суд в першу чергу повинен вирішувати питання про суспільну небезпеку злочину і лише на підставі цього брати до уваги обставини, які обумовлюють застосування більш суворої або більш м’якої міри соціального захисту (термін “покарання” у цьому законодавчому акті було замінено терміном “міра соціального захисту”). Ці обставини наводилися вже у відокремлених переліках, що містилися в ст. ст. 31 та 32 “Основных начал”³. Такі самі положення містилися і в КК РРФСР 1926 року та КК УРСР 1927 року, але в КК РРФСР вперше було вжито терміни “пом’якшуючі обставини” та “обтяжуючі обставини”, однак цими термінами не було відображено, на що ці обставини здійснюють свій пом’якшуючий чи обтяжуючий вплив⁴. В 1958 році було прийнято Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік, в 1961 р. на їх основі — КК РРФСР та УРСР. В цих законодавчих актах однією із загальних засад призначення покарання було передбачено обставини, що пом’якшують та обтяжують відповідальність, і наводилися переліки цих обставин. Незважаючи на те, що відповідні обставини передбачалися як одна із загальних засад призначення покарання і статті про них розміщувалися в главі, що врегульовувала призначення покарання та звільнення від покарання, вони отримали назву “обставини, що пом’якшують та обтяжують відповідальність”⁵. В 2001 році було прийнято чинний КК України⁶, де в п. 3 ч. 1 ст. 65 самостійними складовими однієї із загальних засад призначення покарання закріплено обставини, які пом’якшують та обтяжують покарання. В ч. 1 ст. 66 КК наведено перелік обставин, які пом’якшують покарання.

Вказані особливості розвитку обставин, які пом’якшують покарання, в кримінальному законодавстві вплинули на розвиток цього питання в науці кримінального права. Спеціальні монографічні дослідження, присвячені виключно обставинам, які пом’якшують покарання, почали проводитися після прийняття Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік та КК РРФСР і УРСР 1961 року⁷.

² Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. Том II. — СПб., 1902. — С. 1311, 1319.

³ Уголовное право. Часть общая / Под ред. А. А. Герцензона. — М.: Издательство РИО ВЮА, 1948. — С. 455.

⁴ Уголовный кодекс РСФСР 1926 г. Оф. текст с изм. на 1 июля 1950 г. — М.: Гос. изд-во юрид. л-ры, 1950. — С. 58; Уголовный кодекс УРСР 1927 г. Оф. текст с изм. на 1 июля 1950 г. — М.: Гос. изд-во юрид. л-ры, 1950. — С. 38.

⁵ Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1958 года. — М.: Юрид. лит., 1960. — 24 с.; Уголовный кодекс РСФСР. С изм. и доп. на 5 мая 1990 года. М-во юстиции РСФСР. — М.: Юрид. лит., 1990. — 176 с.; Кримінальний кодекс УРСР 1961 року // ВВР. — 1961. — № 28. — Ст. 342.

⁶ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. // ОВУ. — 2001. — № 21. — Ст. 920.

⁷ Чечель Г. И. Смягчающие ответственность обстоятельства и их значение в индивидуализации наказания. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. — 166 с.

Вирішення питань правової природи, поняття, значення обставин, які пом'якшують покарання, в науці кримінального права залежить від позиції автора щодо місця цих обставин серед загальних засад призначення покарання, а також спрямованості їх впливу.

Питання про місце обставин, які пом'якшують покарання, серед загальних засад призначення покарання в кримінально-правовій літературі є дискусійним. Слід зазначити, що в КК України 2001 р. врахування обставин, які пом'якшують покарання, передбачено як складову однієї із загальних засад призначення покарання, закріпленої в п. 3 ч. 1 ст. 65: ступінь тяжкості вчиненого злочину, особа винного, обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, а в КК України 1961 р. обставини, які пом'якшують відповідальність, закріплювались як одна із загальних засад призначення покарання поруч із характером і ступенем суспільної небезпеки вчиненого злочину, особою винного та обставинами, що обтяжують відповідальність. Тому дослідженню підлягає співвідношення таких чинників як ступінь тяжкості вчиненого злочину (характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину), особа винного, обставини, які пом'якшують покарання, обставини, які обтяжують покарання (відповідальність).

Одні автори незалежним визнають лише один із чинників, ставлячи інші у повну залежність від нього. Так, наприклад, Л. А. Прохоров визначальним вважає характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, а особу винного та обставини справи, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, включає у перелік ознак, які розкривають ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину⁸. Г. П. Новосолов вважає, що суд при призначенні покарання повинен враховувати лише ступінь суспільної небезпеки особи винного, який слід встановлювати на основі характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Тобто згідно з цією позицією, характер та ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, безпосередньо впливають на міру покарання, а опосередковуються ступенем суспільної небезпеки особи винного⁹. Має місце і протилежна думка, відповідно до якої вказані складові загальної засади призначення покарання є повністю незалежними одна від іншої. Причому критерії їх абсолютного розмежування пропонуються різні. Так, наприклад, В. Д. Філімонов розмежувальним критерієм обставин справи, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину і особи винного визначив вплив зазначених обставин на кримінальну відповідальність¹⁰. І. А. Рабане розмежував їх наступним чином. Ознакою відмежування обставин, що пом'якшують та обтяжують відповідальність від характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину і особи винного він визначив властивості пом'якшення та обтяження, які вважав специфічними для цих обставин¹¹. Найбільш поширеною у кримінально-правовій науці є позиція, згідно з якою ці складові загальної засади призначення покарання перебувають між собою у відношенні відносної залежності та визначаються як самостійні

⁸ Прохоров Л. А. Общие начала назначения наказания и предупреждения рецидивной преступности: Учебное пособие. — Омск: Омск. высш. шк. милиции, 1980. — С. 14.

⁹ Новосолов Г. П. Критерии определения судом меры наказания: Учебное пособие. — Свердловск: Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1984. — С. 100-102.

¹⁰ Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. — С. 51.

¹¹ Рабане И. А. Об индивидуализации наказаний судом по советскому уголовному праву // Ученые записки Тартуского ун-та. — Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1978, — Вып. 447. — С. 20.

чинники, тісно пов'язані між собою¹². Причому деякі автори, попри все, надають пріоритет або одній, або декільком із них. Так, наприклад, О. С. Горелик, визначаючи всі три критерії як самостійні чинники, зазначає, однак, що частина обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, стосується особи винного і повинна бути включена до характеристики цього чинника¹³. Деякими авторами пріоритет надається одночасно характеру та ступеню суспільної небезпеки вчиненого злочину (ступеню тяжкості вчиненого злочину) та особі винного, а обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, визначаються як більш конкретні показники, як частина змісту характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину та особи винного¹⁴.

Погляди науковців щодо спрямованості впливу обставин, які пом'якшують покарання, умовно можна поділити на чотири групи: 1) на суспільну небезпеку вчиненого злочину; 2) на вину; 3) на кримінальну відповідальність; 4) на покарання. Відповідно, кожна група науковців розглядає ці обставини або як "обставини, що пом'якшують суспільну небезпеку діяння", або як "обставини, що пом'якшують вину", або як "обставини, що пом'якшують відповідальність", або як "обставини, які пом'якшують покарання".

Перша позиція ґрунтується на положенні, закріпленому в "Основных началах уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1924 года", в КК РРФСР 1926 року та в КК УРСР 1927 року, відповідно до якого основним питанням, яке повинен вирішувати суд при призначенні покарання, є питання про суспільну небезпеку вчиненого злочину. Виходячи з цього, автори цієї позиції зазначали, що для того, щоб призначити справедливе покарання, необхідно встановити ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, котрий визначається всією сукупністю об'єктивних та суб'єктивних обставин, які при вирішенні питання про призначення покарання розглядаються як обставини, що пом'якшують чи обтяжують суспільну небезпеку діяння. До цих обставин якраз і належать обставини, передбачені ст. ст. 31, 32 "Основных начал Союза ССР и союзных республик 1924 года", а також і інші, які враховуються судом в кожному конкретному випадку¹⁵.

У 20-30-х роках ХХ ст. сформувалась позиція, згідно з якою досліджувані обставини визначаються як "обставини, що пом'якшують вину". В її основу лягло вчення А. А. Піонтковського та Б. С. Утевського про "широку вину" або "вину як загальну підставу кримінальної відповідальності". За цим вченням, вина, окрім законодавчо визначеного її значення як суб'єктивної ознаки складу злочину, що виражається у формі умислу чи необережності, має ще інший, більш широкий зміст, який включає поняття вини як суб'єктивної ознаки складу злочину, але не обмежується ним. Вина у "широкому розумінні" включає всі елементи складу злочину та виступає загальною підставою кримінальної відповідальності і являє

¹² *Кругликов Л. Л.* Характер и степень общественной опасности преступления и обстоятельства дела, смягчающие и отягчающие ответственность как критерии назначения наказания (понятие, соотношение) // Пути повышения эффективности борьбы с преступностью: Межвуз. сб. / Алт. ун-т. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1983. — С. 23; *Горелик А. С.* Взаимоотношение обстоятельств, влияющих на размер наказания // Вопросы уголовной ответственности и наказания: Межвуз. сб. — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. — С. 146-149; Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. — 3-е изд. испр. и доп. / Отв. ред. С. С. Яценко. — К.: А.С.К., 2003. — С. 148.

¹³ *Горелик А. С.* Указ. работа. — С. 146-149.

¹⁴ *Кругликов Л. Л.* указ. работа. — С. 23; Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий. — 3-е изд. испр. и доп. / Отв. ред. С. С. Яценко. — К.: А.С.К., 2003. — С. 148.

¹⁵ *Карпец И. И.* Отягчающие и смягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. — М.: Госюриздат, 1959. — С. 26; *Шнейдер М. А.* Назначение наказания по советскому уголовному праву: Лекции для студентов ВЮЗИ. — М.: ВЮЗИ, 1957. — С. 38; *Брайнин Я. М.* Принципы применения наказания по советскому уголовному праву // Научные записки Киевского ун-та им. Т. Г. Шевченка. — К., 1953. — С. 66.

собою сукупність обставин, які, на думку суду, заслуговують більшої чи меншої негативної суспільної морально-політичної оцінки від імені держави та вимагають кримінальної відповідальності підсудного¹⁶. Виходячи із вищенаведеного, Б. С. Утевський та А. А. Піонтковський обставини, передбачені в ст. ст. 47 та 48 КК РРФСР 1926 року, визначали як такі, що пом'якшують та обтяжують вину¹⁷. Після введення в кримінальне законодавство (КК РРФСР та КК УРСР 1960 року) поняття “підстава кримінальної відповідальності”, якою є вчинення суспільно-небезпечного діяння, що містить склад злочину, суперечки щодо існування вини в “широкому розумінні” або як “загальної підстави кримінальної відповідальності” припинилися.

Позиція, згідно з якою обставини, що досліджуються, здійснюють свій вплив на кримінальну відповідальність, ґрунтується головним чином на положенні про те, що обставини, які пом'якшують покарання, вказані в законі, а також ті, які в законі не вказані, але враховуються у судовій практиці, мають значення не лише при призначенні покарання, але і при звільненні особи від кримінальної відповідальності та покарання. Зміст норм, що регулюють звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, зазначають автори цієї позиції, свідчить про те, що суд, вирішуючи питання про звільнення, керується тими самими критеріями, що і при призначенні покарання — враховує характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину, особу винного, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, а тому вони є засобами індивідуалізації не лише покарання, але і відповідальності в цілому¹⁸. Крім того, ці обставини закріплюються у статтях Особливої частини КК, у так званих “складах злочинів з пом'якшуючими обставинами”. Відмінність правової природи обставин, які пом'якшують покарання, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 65, ч. 1 ст. 66, КК України та пом'якшуючих обставин, передбачених у статтях Особливої частини КК, переконливо обґрунтовано у науковій літературі та закріплено у чинному КК України. Обставини, передбачені в статтях Особливої частини КК України, є специфічними ознаками складу злочину та у сукупності з іншими ознаками визначають типовий для цього злочину ступінь його тяжкості і змінюють кваліфікацію вчиненого щодо основного складу злочину. Вони є інструментом в руках законодавця, за допомогою якого він конструює нові склади злочинів¹⁹. Тобто в статтях Особливої частини КК пом'якшуючі обставини виконують роль ознак складу злочину та впливають на кримінальну відповідальність. Обставини, які пом'якшують покарання, закріплені в п. 3 ч. 1 ст. 65, ч. 1 ст. 66 КК України, лежать поза межами відповідних складів злочинів та на кваліфікацію злочину не впливають. Крім того, в ч. 3 ст. 66 КК України закріплено, що якщо будь-яка з обставин, яка пом'якшує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз врахувати її при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує. Це положення свідчить про різну правову природу зазначених двох груп обставин.

¹⁶ Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве. — М.: Госюриздат, 1950. — С. 29-103; Пионтковский А. А. Советское уголовное право. — М., Л.: Гос. изд-во, 1929. — Т. 1: Общая часть. — С. 120.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. — К.: Вища школа, 1980. — С. 39; Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в уголовном праве: Учебное пособие для студентов, изучающих спецкурс “Вопросы теории и практики назначения наказания”. — Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1977. — С. 32-33; Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциации ответственности в уголовном праве. — СПб.: Юридический центр “Пресс”, 2002. — С. 145-146.

¹⁹ Красиков Ю. А. Назначение наказания: обусловленность и критерии индивидуализации: Учебное пособие. — М.: МЮИ, 1991. — С. 17; Соловьев А. Д. Вопросы применения наказания по советскому уголовному праву. — М.: Госюриздат, 1958. — С. 120; Прохоров Л. А. Общие начала назначения наказания и предупреждения рецидивной преступности: Учебное пособие. — Омск: Омск. высш. шк. милиции, 1980. — С. 61.

Доцільність терміну “обставини, які пом’якшують покарання”, обґрунтовується науковцями, в першу чергу, тим, що в законі про кримінальну відповідальність ці обставини закріплено серед загальних засад призначення покарання в розділі, що регулює порядок призначення покарання²⁰. Ще в 1958 році, коли був чинним КК РРФСР 1926 року, Н. Ф. Кузнецова та Б. О. Куринов зазначали, що для розуміння сутності обставин, які пом’якшують та обтяжують покарання, слід виходити з того, що встановлення судом таких обставин пов’язане із призначенням винному покарання²¹. На думку Г. П. Новосьолова, назва “обставини, що пом’якшують відповідальність” мало узгоджується з назвою розділу, який присвячений лише питанням, безпосередньо пов’язаним з покаранням. Крім того, виступаючи проти назви “обставини, що пом’якшують відповідальність”, Г. П. Новосьолов зазначав, що кримінальна відповідальність не може бути більшою або меншою: вона або є, або її немає²². Доцільність терміну “обставини, які пом’якшують покарання” ґрунтується також на положенні про те, що призначення покарання особі, визнаній винною у вчиненні злочину, є одним з найважливіших етапів правозастосовчої діяльності суду, який потребує детального законодавчого регулювання та встановлення правил призначення покарання, а цей термін орієнтує суди на необхідність їх врахування саме при призначенні покарання²³.

Таким чином, незважаючи на широкі дослідження обставин, які пом’якшують покарання, в науці кримінального права однакове вирішення мають лише такі питання: обставини, які пом’якшують покарання, входять до загальних засад призначення покарання; правова природа обставин, які пом’якшують покарання, передбачених Загальною частиною КК і Особливою частиною КК, є різною; обставини, які пом’якшують покарання, передбачені Загальною частиною КК, лежать за межами складу злочину. В той же час дискусійними залишаються питання поняття, правової природи обставин, які пом’якшують покарання, їх кримінально-правового значення та його конкретизації, місця обставин, які пом’якшують покарання, в системі загальних засад призначення покарання, змісту та невичерпного переліку цих обставин.

²⁰ Новоселов Г. П. Указ. работа. — С. 25; Становский М. Н. Назначение наказания. — СПб.: Юридический центр “Пресс”, 1999. — С. 168; Кузнецова Н. Ф., Куринов Б. А. Отягчающие и смягчающие обстоятельства, учитываемые при определении меры наказания // Применение наказания по советскому уголовному праву. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. — С. 93.

²¹ Кузнецова Н. Ф., Куринов Б. А. Указ. работа. — С. 93.

²² Новоселов Г. П. Указ. работа. — С. 25.

²³ Становский М. Н. Указ. работа. — С. 168.